

ਵਿਲੱਖਣ ਲਿਪੀ : ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ

ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ

ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ, ਜਲਵਾਯੂ, ਆਦਿ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਧੁਨੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧੁਨੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅੱਖਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਅੱਖਰ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤਰਕਪੂਰਨ ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਸਿਸਟਮ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਰਜੇ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਧੁਨੀਆਂ ਕੇਵਲ ਉਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਉੱਕਰੀਆਂ ਤੇ ਦੇਖੀਆਂ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਪੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਚਿੱਤਰ-ਲਿਪੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਹੈ ਜੀਹਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੇ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਪੈਂਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਜਾਂ ਪੈਂਤੀ-ਅੱਖਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ, ਦੁੱਤ ਅੱਖਰਾਂ, ਲਗਾਂ (ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ) ਤੇ ਲਗਾਖਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ 57 ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖ, ਪੜ੍ਹ ਤੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ('ਸਵਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਸੱਸੇ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਵਾਵਾ ਪਾ ਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਫ਼ੋਂਟ ਵਿੱਚ ਪੈਰੀਂ ਵਾਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਾ ਵਾਵਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਲੇਖਕ)

ਹਰੇਕ ਲਿਪੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰਤੀਬ (ਜੜਤ) ਅਤੇ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾਤਮਿਕ ਝਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਇਹਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

ੳ ਆ ਏ ਸ ਹ (ਸਵਰ-ਵਰਗ)

ਕ ਖ ਗ ਘ ਙ (ਕਵਰਗ)

ਚ ਛ ਜ ਝ ਵ (ਚਵਰਗ)

ਟ ਠ ਡ ਢ ਣ (ਟਵਰਗ)

ਤ	ਥ	ਦ	ਧ	ਨ	(ਤਵਰਗ)	
ਪ	ਫ	ਬ	ਭ	ਮ	(ਪਵਰਗ)	
ਯ	ਰ	ਲ	ਵ	ੜ	(ਅੰਤਿਮ ਵਰਗ)	
ਸ਼	ਖ	ਗ਼	ਜ਼	ਫ਼	ਲ	(ਨਵੀਨ ਵਰਗ)

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਂਤੀ-ਅੱਖਰੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੀ ਪੰਕਤੀ ਤੱਕ, ਉਰੋਕਤ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੇ ਤਰਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ! ਸਵਰ-ਵਰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਵਰਗ ਹੀ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਪਵਰਗ ਜਾਂ ਤਵਰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਜਾਂ, ਚਵਰਗ ਤੇ ਟਵਰਗ ਪੰਜਵੀਂ ਤੇ ਛੇਵੀਂ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿਉਂ ਹਨ?

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਾਡੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ ਫੇਫੜੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫੇਫੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਪਗ ਬੇਰੋਕ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹੀ ਸਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਵਰ-ਪੰਕਤੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ ਕਵਰਗ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਗਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹੈ। ਗਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਤਾਲੂ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਵਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਤਾਲੂ ਤੇ ਜੀਭ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਚਵਰਗ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਵੀ ਤੀਜੀ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਲਈ, ਹੋਰ ਬਾਹਰ ਵੱਲ, ਜੀਭ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪੁੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਤਾਲੂ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਤੇ ਉਚਾਰੀ ਗਈ ਪੰਕਤੀ(ਟਵਰਗ) ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਅੱਗੇ, ਪੰਜਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਜੀਭ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤਵਰਗ ਤੇ ਇਹਦੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਛੇਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦ ਹੋਠਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਪਵਰਗ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਚਾਰਨ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਜਿਹੜੀ ਫੇਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗ-ਦਰ-ਅੰਗ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਦੀ ਹੋਈ, ਹੋਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੱਤਵੀਂ ਪੰਕਤੀ (ਅੰਤਿਮ ਵਰਗ) ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਾਰੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਮਿਲਗੋਭੇ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇੰਵ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੈਂਤੀ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੱਖਰ ਸਵਰ-ਅੱਖਰ ਹਨ—ੳ ਅ ਤੇ ਏ। ਸਵਰ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਜੀਭ, ਤਾਲੂ, ਦੰਦਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਰੋਲ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ; ਮੱਖ ਰੋਲ ਫੇਫੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗਲੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧੁਨੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਸਫਰ ਲਈ ਰਾਹ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਵਰ-ਅੱਖਰ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਵਰ-ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਦਸ (10) ਸਵਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਅ(*) ਆ (ਾ) ਇ (i) ਈ (ੀ) ਉ (ੁ) ਊ (ੂ)

ਏ (ੲ) ਐ (ੳ) ਓ (ੴ) ਔ (ੵ)

ਤਿੰਨਾਂ ਸਵਰ-ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆੜਾ (ਅ) ਪੂਰਨ ਸਵਰ ਹੈ । ਇਹਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਸਦੀ ਲਗ ਲਾਏ ਬਿਨਾਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਅਣਦਿਸਦੀ ਲਗ (ਮੁਕਤਾ) ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ‘ਮੁਕਤਾ’ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਪਰ ਧੁਨੀ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਰੀ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ।

ਆੜਾ ਵਾਂਗ, ਊੜਾ ਤੇ ਈੜੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਵਰ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਲਗ ਲੱਗੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਧੁਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਨਗੇ। ਹਿੰਦੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਓ ਤੇ ਏ ਨੂੰ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ ਉ ਊ ਤੇ ਇ ਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪੂਰਨ ਸਵਰ ਮੰਨ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ—ਉਸ (ਉਸ), ਏਸ(ਇਸ), ਆਦਿ।

ਭਾਵੇਂ ਆੜਾ ਦੀ ਧੁਨੀ, (ਭਾਵ ਮੁਕਤਾ) ਹਰੇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਹਦਾ ਉਚਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਮੁਕਤਾ ਅੱਖਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ— ਜਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜੱਜੇ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮੁਕਤਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੱਲੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ (ਜ+ਅ+ਲ)। ਮੁਕਤਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਰੇਕ ਵਿਅੰਜਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਸ ਲਗ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵਰ-ਵਰਗ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੱਸਾ ਤੇ ਹਾਹਾ ਵਿਅੰਜਨ ਹਨ ਤਾਂ ਸਵਰ-ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ? ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਚਾਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਵਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਹਾਹਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸਵਰ ਵਰਗਾ। ਇਹਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦਾ ਧੱਕਾ ਆੜਾ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਵੱਧ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਚੌਥੇ-ਪੰਜਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸਵਰ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ—ਬਹੁਤ, ਸ਼ਹਿਰ, ਪਰਵਾਹ, ਸਲਾਹ, ਆਦਿ ਵਿੱਚ। ਸੱਸੇ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜੀਭ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ; ਬਹੁਤਾ ਕਾਰਜ ਸਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਆਉਂਦਾ ਸਾਹ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ, ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਪੈਂਤੀ-ਅੱਖਰੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ

ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਰੀ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ, ਸਵਰ-ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ (ਉੜਾ, ਆੜਾ, ਈੜੀ) ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਅੱਖਰ ਲਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰਾਂ (ਵਿਅੰਜਨਾਂ) ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗ-ਲੱਗ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉੜਾ ਦਾ ਨਾਂ ਉ+ੜਾ=ਉੜਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉੜਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਝੜਾ ਤੱਕ (ਆੜਾ ਤੇ ਈੜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਆੜਾ (ਆ+ੜਾ=ਆੜਾ) ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਝੜਾ ਤੱਕ (ਉੜਾ ਤੇ ਈੜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈੜੀ (ਈ+ੜੀ=ਈੜੀ) ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ (ਉੜਾ ਤੇ ਆੜਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਝੜਾ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ। (ਨੋਟ: ਆੜਾ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕ 'ਐੜਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਆਇਆ' ਸੱਦਦੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਦਾ ਸਹੀ ਨਾਂ 'ਆੜਾ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। __ਲੇਖਕ)

ਕੱਕਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੂਜੀ ਪੰਕਤੀ (ਕਵਰਗ) ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਕੱਕਾ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਬਾਕੀ ਚਹੁੰਆਂ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਭ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਲੂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੋੜ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਹ ਦਾ ਧੱਕਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹ ਦੇ ਬਲ (ਧੱਕੇ) ਦੇ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਥਾਨ ਬਦਲਣ, ਵੱਧ-ਘੱਟ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ ਅੱਖਰ ਛੱਕਾ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਨੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਵਰਗ ਦੇ ਪੰਜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਅੱਖਰ (ਧੁਨੀ) ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਹਨਾਂ ਉਚਾਰਨ-ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਗਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪੰਕਤੀਆਂ __ਚਵਰਗ, ਟਵਰਗ, ਤਵਰਗ ਤੇ ਪਵਰਗ__ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਕਵਰਗ ਤੋਂ ਪਵਰਗ ਤੱਕ, ਹਰੇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ, ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਅੱਖਰ __ਘ ਝ ਞ ਢ ਢ__ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਖੇਡ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਵਾਲੀ ਧੁਨੀ ਵਿੱਚ ਵਟ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-'ਘਰ' ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਘੱਗਾ ਕੱਕੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, 'ਝਗੜਾ' ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਝੱਜਾ ਚੱਚੇ ਵਿੱਚ ਵਟ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, 'ਢੋਲ' ਵਿੱਚ ਢੱਡਾ ਟੈਂਕੇ ਵਾਂਗ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਧੋਬੀ' ਦੇ ਧੱਦੇ ਵਿੱਚ ਤੱਤੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਭੈਣ' ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਭੱਬਾ ਪੱਪੇ ਵਾਂਗ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। (ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਲੋਕ ਅਕਸਰ 'ਭੈਣ-ਭਰਾ' ਨੂੰ 'ਪੈਣ-ਪਰਾ' ਵਜੋਂ ਉਚਾਰਦੇ ਸੁਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।)

ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਇਹੀ ਅੱਖਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪਏ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ_ ਸ਼ਬਦ 'ਖੰਘ' ਵਿੱਚ ਘੱਗੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਗੱਗਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ; 'ਕੁੱਝ' ਵਿੱਚ ਝੱਜਾ ਜੱਜਾ ਬਣ ਕੇ ਮੁੱਕਿਆ ਹੈ; 'ਕੱਢ' ਵਿੱਚ ਢੱਡਾ ਡੱਡੇ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ; 'ਸੰਬੰਧ' ਵਿੱਚ ਧੱਦਾ ਦੱਦੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਮੁੱਕਦਾ

ਹੈ; 'ਲੱਭ' ਵਿੱਚ ਭੱਬਾ ਬੱਬੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮੁੱਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ_ ਘੱਗਾ, ਝੱਜਾ, ਢੱਡਾ, ਧੱਦਾ ਅਤੇ ਭੱਬਾ।

ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਹਨ ?

ਇਹ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਦੇਖੋ। ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ (ਘ ਝ ਞ ਢ ਢ) ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ (ਕ ਚ ਟ ਤ ਪ) ਅਤੇ ਤੀਜੇ (ਗ ਜ ਡ ਦ ਬ) ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਹੇ ਵਰਗੀ ਸਾਹ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਮਿਲੇਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਸਾਹ ਦਾ ਧੱਕਾ (ਧੁਨੀ) ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚਲੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ_ 'ਘਰ' ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ (ਘ=ਕ+ਸਾਹ ਦਾ ਧੱਕਾ+ਰ), 'ਝਗੜਾ' ਵਿੱਚ (ਝ=ਚ+ਸਾਹ ਦਾ ਧੱਕਾ+ਗੜਾ)-- -। ਜਦੋਂ ਇਹ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਗਲੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਹ ਦੇ ਧੱਕੇ ਵਾਲੀ ਉਹੀ ਧੁਨੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਧੁਨੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਰਘੂ' ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧੁਨੀ ਘੱਗੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਗੱਗੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਬਾਕੀ ਚਹੁੱਠੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅੱਖਰ, ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਪੱਖੋਂ, ਚੌਥੇ-ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਰਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਇਹ ਬਦਲ-ਬਦਲ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਅੱਖਰ ਹਰੇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਪੈਂਤੀ-ਅੱਖਰੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ!

ਘ, ਝ, ਞ, ਢ ਅਤੇ ਢ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਛੇਤੀ ਕੀਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਦੀ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਹਾਹੇ ਵਰਗੇ ਸਾਹ ਦੇ ਧੱਕੇ ਵਾਲੀ ਧੁਨੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ (ਘੱਗਾ , ਝੱਜਾ , ਢੱਡਾ , ਧੱਦਾ ਅਤੇ ਭੱਬਾ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਿਆਂ ਵੀ ਪਹਿਲੇ/ਤੀਜੇ ਸਥਾਨ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਹੀ ਉੱਭਰਵੀਂ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਵਰਗ ਤੋਂ ਪਵਰਗ ਤੱਕ, ਪੰਜਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕੀ ਅੱਖਰ ਜੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ_ ਙ , ਞ , ਣ ਅਤੇ ਮ ।

ਯ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੰਕਤੀ (ਅੰਤਿਮ ਵਰਗ) ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਕਰਕੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਅੱਖਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾਉਂਦੇ। ਇਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਪੰਜ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ_ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਣ ਤੇ ਙ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨ ਬੋਲਦਾ ਹੈ (ਉਦਾਹਰਨਾਂ: ਜਾਣਨਾ, ਛਾਣਨਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ, ਫੜਨਾ, ਆਦਿ)। ਹਿੰਦੀ ਵੱਲੋਂ ਆਏ ਨਾਂਵ-ਸ਼ਬਦ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਰਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਉਦਾਹਰਨਾਂ: ਕਾਰਨ, ਚਰਨ, ਉਚਾਰਨ, ਉਦਾਹਰਨ, ਆਦਿ)। ਹਿੰਦੀ/ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਹੇਠ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਣ ਵਰਤਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਢਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ‘ਤਦਭਵ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸਦਕਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧੁਨੀਆਂ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਪੈਂਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਅੱਖਰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਸ਼, ਖ, ਗ, ਜ ਤੇ ਫ ਅੱਖਰ ਬਣਾ ਲਏ। ਕੁਝ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੱਲੇ ਹੇਠਾਂ ਬਿੰਦੀ ਪਾ ਕੇ ਲ ਦੀ ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ, ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੋਸ਼’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਹਥਲੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ 57 ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਉੱਪਰ ਅਸੀਂ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੈਂਤੀ-ਅੱਖਰੀ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧੁਨੀ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦਸ ਸਵਰਾਂ ਸਮੇਤ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ 51 ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਕੋਲ ਛੇ (6) ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ-ਸੰਸਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ ਪੈਂਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਤਿੰਨ ਦੁੱਤ ਅੱਖਰ_ ਹ, ਰ ਤੇ ਵ_ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਲਗਾਖਰ_ ਟਿੱਪੀ(°), ਬਿੰਦੀ(ˆ) ਅਤੇ ਅਧਕ(˘)। ਹ, ਰ ਤੇ ਵ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ, ਛੋਟੇ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ_ ‘ਹੜ੍ਹ’ ਵਿੱਚ ਤਾੜਾ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹ, ‘ਪ੍ਰਸ਼ਨ’ ਵਿੱਚ ਪੱਪੇ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਰ ਅਤੇ ‘ਸਵਰ’ ਵਿੱਚ ਸੱਸੇ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਵ (ਫੌਂਟ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਰਕੇ ਪੈਰੀਂ ਵ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ)।

ਟਿੱਪੀ, ਬਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅਧਕ ਲਗਾਖਰ ਹਨ। ਬਿੰਦੀ ਤੇ ਟਿੱਪੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਗਾਂ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਕ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਲਗਾਖਰ’ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਰਚਨਾ ਵੇਲੇ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਟਿੱਪੀ, ਬਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲਗਾਂ ਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗ-ਅੱਖਰ (ਲਗਾਖਰ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਲਗਾਖਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰਕਪੂਰਨ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਰਸ਼ਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖੇ ਕਿੰਨੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸਨ! ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਉਹ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਸਿਫ਼ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਗਏ।

ਪਹਿਲਾਂ ਅਧਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਈਏ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਦਬਾਅ ਵਧਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਉਹਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਸ਼ਬਦ ‘ਪੱਕਾ’ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਤਾਂ ਕੱਕੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਧਕ ਪੱਪੇ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੱਪੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਅਧਕ (˘) ਨੂੰ ਦੇਖਣਸਾਰ ਪਾਠਕ ਸਚੇਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਵਧਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਮਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ/ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਜੇ ਪੈ

ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਧਕ ਇੱਕੋ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਥਾਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪੀ (°) ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ (°) ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਸੁਆਲ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਉਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ?

ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਆਕਰਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਕਤਾ, ਸਿਹਾਰੀ, ਔਂਕੜ ਅਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ (ਚਾਰ ਲਗਾਂ) ਨਾਲ ਟਿੱਪੀ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਛੇ ਲਗਾਂ-ਕੰਨਾ, ਬਿਹਾਰੀ, ਲਾਂਵਾਂ, ਦੁਲਾਂਵਾਂ, ਹੋੜਾ ਤੇ ਕਨੌੜਾ- ਨਾਲ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਔਂਕੜ ਜਾਂ ਦੁਲੈਂਕੜ ਉੱਤੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ ਓਥੇ ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੰਦੀ ਲਾਓ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਔਂਕੜ ਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ ਨਾਲ ਟਿੱਪੀ ਲਾਓ ਪਰ ਜੇ ਔਂਕੜ ਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ ਉੱਤੇ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਟਿੱਪੀ ਨਾ ਲਾਓ! ਇੰਝ ਕਿਉਂ? ਇਸ 'ਕਿਉਂ' ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਨੂੰ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ/ਕੱਢਣ ਲਈ ਅਤੇ ਚਾਰ ਤੇ ਛੇ ਲਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਸੌਖਾ ਨੇਮ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਤੇ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਟਿੱਪੀ ਲਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਿੰਦੀ। ਇਸ ਨੇਮ ਅਧੀਨ ਉੱਤਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਔਂਕੜ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਦੁਲੈਂਕੜ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹੋੜਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੇਮ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਛੋਟ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕੰਨੇ ਨਾਲ, ਜਿਵੇਂ-ਕਾਂ, ਗਾਂ, ਮਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਵੇਂ ਉੱਪਰ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਟਿੱਪੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿੰਦੀ ਲੱਗੇਗੀ। ਇਸ ਛੋਟ ਪਿੱਛੇ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੰਨੇ ਨਾਲ ਟਿੱਪੀ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਹਾਰੀ(ੀ) ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਂ ਦਾ ਕਾਂ, ਗਾਂ ਦਾ ਗਾਂ ਅਤੇ ਮਾਂ ਦਾ ਮਾਂ, ਭਾਵ, ਸ਼ਬਦ ਕੀ, ਗੀ ਤੇ ਮੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਲਤੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਕੰਨਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ, ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਏਨੀ ਵਧੀਆ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਏਨੀ ਸੋਹਣੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹਨੂੰ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਟਿੱਪੀ-ਬਿੰਦੀ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਲਗਾਂ ਦੀ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਤੇ ਬੇਨੇਮੀ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ ਹੋਣਗੇ! ਇਸ ਗਿਣਤੀ-ਮਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਂ ਤਰਕਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੇਮ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਥਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ---।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਪੈਂਤੀ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਅੱਖਰ-ਵਰਗ (ਪੰਕਤੀ) ਵਿੱਚ ਪੰਜ-ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ-ਅੱਠਵੀਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਵੇਂ-ਪੰਜਵੇਂ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੋਣਾ, ਧੁਨੀ-ਪਰਿਵਰਤਕ ਘ, ਝ, ਞ, ਟ ਅਤੇ ਠ, ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਚੌਥੇ-ਚੌਥੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਕਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਵਾਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਕੱਢਣਾ, ਕਦੇ ਤੀਜੇ ਅੱਖਰ ਵਾਲੀ। ਦਸ ਸਵਰ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਜੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- ਅ ਆ, ਇ ਈ, ਉ ਊ, ਆਦਿ। ਪੈਂਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਹੀ ਅੱਖਰ ਚੁਣ ਕੇ ਤੇ ਪੈਰੀਂ ਬਿੰਦੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਵੀਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਤਾਲਵੀ ਧੁਨੀ ਲੱਲੇ ਪੈਰ ਬਿੰਦੀ ਲ ਨੂੰ ਜਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅੱਖਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਵਧ ਰਹੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਇਹਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਵਰ-ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਸਵਰਾਂ ਵਰਗੇ ਪੰਜ ਅੱਖਰ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੰਤਲੀ ਪੰਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਉਹ ਅੱਖਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਇਹਦਾ ਧੁਨੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਇਹਦੀ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਇਹਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਕੀਹਨੂੰ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ!

ਜਗਦੀਸ਼ ਕੌਸ਼ਲ

ਫੋਨ:01125194065, 9811655834